

ANAR

Adil İskəndərovun dramı

...Ötən yüzil, otuzuncu illərin ortaları Azərbaycan Dram teatrının başı bəlalı oldu. O teatrın repertuarı əsasən Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlının pyeslərindən ibarətdi. Onda istər yerli, istər Avropa dramaturqlarının əsərlərində baş rolları oynayan aparıcı aktyorlardan Abbas Mirzə Şərifzadə və Ülvi Rəcəb daha məşhur idi. 1934-cü ilin dekabrında Cəfər Cabbarlı dünyasını dəyişdi. 37-ci ildə Hüseyn Cavid, Abbas Mirzə Şərifzadə, Ülvi Rəcəb repressiyaya uğradılar. Cavid Sibirə sürgün olundu, ordan qayıtmadı. Abbas Mirzə və Ülvi Rəcəb «NKVD» zindanlarında hər cürə işgəncə görəndən sonra güllələndilər. Cabbarlının köhnə pyesləri hələ teatrın afişasından düşməmişdisə, Cavidin adı təxminən 20 il müddətinə istər teatr, istərsə ədəbi həyatdan silinmiş oldu. Teatrın repertuarında və truppasında elə boşluq yarandı ki, onu doldurmaq sonradan o qədər də asan başa gəlmədi...

Adil İskəndərov - bizim peşekar teatr təhsili görmüş ilk rejissorlarımızdan idi. Moskvada, Lunaçarski adına teatr institutunu bitirmişdi. Vaxtanqov teatrında təcrübə keçəndən sonra 1938-ci ildə Bakıya qayıtdı və Dram teatrına bədii rəhbər təyin olundu. O illər ərzində teatrın itirdiyi çox şey vardı. Amma bütün bu itkilərə baxmayaraq, teatra yeni dramaturqlar cəlb olunmalı, aktyorların yeni nəslə yetişməliydi. Adil İskəndərov da ilk növbədə bu vəzifəni yerinə yetirməli, Respublikanın baş teatrında əmələ gələn o boşluğu doldurmalıydı. Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri sayılan nasir Mirzə İbrahimov və şair Səməd Vurğun o vaxtacı dram əsəri yazmamışdılar və onlar rejissorla sıx əməkdaşlıq şəraitində ilk pyeslərini qələmə aldılar və bunların da əsasında Adil İskəndərov Mirzə İbrahimovun «Həyat», «Məhəbbət», Səməd Vurğunun «Vaqif», «Fərhad və Şirin» pyeslərini tamaşaya hazırladı. Sonradan həmin tamaşaların hər biri

repertuarda özünə möhkəm yer tutdu. «Vaqif»lə «Fərhad və Şirin» hətta Stalin mükafatına layiq görüldü. Tamaşaçıda vətənpərvərlik duyğusunu, Ana dilinin qədr-qiyətini daha da yüksəyə qaldıran «Vaqif» pyesi heç təsadüfi deyil ki, Azərbaycan teatrının səhnəsində 1000 dəfədən artıq oynanıldı. Cavanlığımdan bəri mən Səməd Vurğunun pyesində müqtədir ifaçılar görmüşəm. Vaqif rolunda Ələsgər Ələkbərovu, Qacar - Sıdqi Ruhulları, Vidadi - Əli Qurbanov; Xuramanı Fatma Qədri, Eldarı Möhsün Sənani, İbrahim xanı Ağasadıq Gəraybəyli, vəziri Mustafa Mərdanov oynayırdı...

Tamaşaçıların bir neçə nəslı «Vaqif» pyesini süd əzbərdən bildiri və elə indinin özündə də... Vaxtilə Adil İskəndərovun mənsub olduğu monumental teatr prinsiplərinə bu gün də həər bir cür münasibət bəsləyir, guya ki, onun teatri pafos və patetika, ehtiraslar üstündə qurulub. Amma Azərbaycan teatri tarixində A.İskəndərovun fəaliyyəti öz layiq olduğu qiymətini almalıdır. Axı o romantik pyeslərlə yanaşı, həm də adı məişət dramları, komediyalar da tamaşaya qoyub. Komediyalar müəllifi kimi tanınan Sabit Rəhmanı teatra Adil İskəndərov gətirib. Sabit Rəhman isə bizdə sovet əyyamının ilk komediyasını - «Toy»u yazıb. Həmin komediya Məhərrəm Həşimovun quruluşunda, Sabit Rəhmanın digər bir komediyası - «Xoşbəxtlər» isə Adil İskəndərovla Şəmsi Bədəlbəylinin birgə rejissorluğu ilə geniş tamaşaçı

kütləsi tərəfindən rəğbətə qarşılanmışdı. Məşhur komik aktyorumuz Mirzəğa Əliyevin ifasında «Toy»dakı Kərəmov - həqiqətən əvəzolunmaz idi.

Şairlərdən Süleyman Rüstəmin və Rəsul Rzanın, nasirlərdən Mehdi Hüseynin, Ənvər Məmməd-xanlının, İlyas Əfəndiyevin bir dramaturq kimi səhnəyə gelişi, teatrin o vaxtkı rəhbərinin - A.İskəndərovun adıyla bağlıdır. Uşaq vaxtımda mən atamın yazdığı, Azərbaycan döyüşçülərinin Böyük Vətən müharibəsi

illərində qəhrəmanlığını əks etdirən «Vəfa» pyesini Adil İskəndərov və Ələsgər Şərifovun quruluşunda görmüşəm. Vəfa rolunu oynayan Hökümə Qurbanova o rol böyük şöhrət qazandı, ondan sonra bir sıra yadda qalan obrazlar yaratdı və SSRİ xalq artisti fəxri adına layiq görüldü. Hökümə xanım o illərdə anadan olan qızına Vəfa adını qoymuşdu. Vəfa Fətullayeva da anasının səhnə yolunu davam etdirdi və çox təəssüf ki, dünyadan çox tez köçdü...

Mehdi Məmmədov Hökümə Qurbanovaya həsr olunmuş kitabında belə yazır:

«Rəsul Rzanın pyesi hərbi mövzuda yazılan o vaxtkı əsərlərdən onunla fərqlənir ki, bu pyes cəbhənin abu-havasını realistcəsinə əks etdirirdi; çünki müəllifin özü müharibədə bilavasitə iştirak etmişdi. Pyesi qələmə almazdan əvvəl amansız döyüşlərin şahidi olmuşdu və eyni zamanda cəbhədən azərbaycanlı döyüşçülərin qəhrəmanlığından bəhs

edən çerçək və hekayələr göndərib çap etdirmişdi. Vəfa - gənc aktrisa Hökümə Qurbanovanın oynadığı ilk bəzə roldur. Və aktrisa bu vəzifənin öhdəsindən bacarıqla gəlirdi. Tamaşaçı onun timsalında yüksək mədəniyyəti, namusu, qeyrəti və gözəlliyi ilə fərqlənən - bir sözlə, Azərbaycan qadınlarının layiqli obrazını görürdü. (Mehdi Məmmədov - «Onun sənət ulduzu». İşiq nəşriyyatı, 1983.)

Üstündən illər keçəndən sonra, mən radioda «Axsam görüşləri»nin redaktoru işləyəndə, Lütfi Məmmədbəyovla bir yerdə bu verilişin aparıcısı olmuş Hökümə xanımınla tez-tez görüşürdüm. Hökümə xanım deyirdi ki, - o vaxt Vəfa rolu ona, - hələ tanınmamış, cavan bir aktrisaya tapşırılanda Mərziyə xanım Davudova (yeri gəlmişkən, həmin tamaşada ana rolunun ifaçısıydı) Rəsul Rzaya öz narazılığını bildirmiş ki, cavan aktrisa Vəfa kimi mürekkəb bir rolun öhdəsindən çətin ki, gəlsin. Daha sonralar «Qobustan» jurnalının baş redaktoru işləyəndə mən Hökümə Qurbanova haqqında məqalə yazmağı tapşırıdım. O məqalə aktrisa ilə söhbət kimi alındı. Mətnə baxanda gördüm ki, Hökümə Qurbanova teatrın o vaxtkı gənc aktrisalrı - Amalya Pənahova, Şəfiqə Məmmədova, Səfure İbrahimova haqqında eynilə o cür narazılıqla danışır. Mən Hökümə xanıma zəng vurdum, vaxtilə Mərziyə Davudovanın ona bəslədiyi münasibəti Hökümə xanıma xatırlatdım. Hökümə xanım elə telefonda dedi: «Mən səni başa düşdüm. O abzası məndən çıxarın.» Biz belə də elədik.

Rəssam İsmayıl Axundovun vaxtilə çəkdiyi dostluq şarjı da yadımdadı. Adil İskəndərovun tamaşaya qoyduğu pyeslərin, eləcə də ordakı aktrisalrınl adlarını oynatmışdı: Həyat, Məhəbbət, Vəfa; şarjda Adil İskəndərov Vəfanın qoluna girmişdi, o biri qəhrəmanlar - Həyatla Məhəbbətsə göz yaş aşırdılar. Altında belə bir yazı vardı Adil İskəndərovun - Həyatı, Məhəbbət və Vəfası.

Hökümə Qurbanova ilə yanaşı görkəmli aktyorlardan Ələsgər Ələkbərov, Rza Əfqanlı, Leyla Bədərbəyli, Həsənağa Salayev, Nəcibə Məlikova, Məlik Dadaşov və bir çox başqaları da Adil İskəndərovun yetirmələri sayıla bilər.

Adil İskəndərovun hazırladığı 30-dan artıq tamaşa təkçə milli

dramaturgiya ilə kifayətlənmiş, bura rus və Avropa müəlliflərinin əsərləri də daxilidir.

Ənvər Məmmədخانının «Şərqi səhəri» pyesinin tamaşasına görə quruluşçu rejissor A.İskəndərov, rəssam N.Fətullayev və bir neçə aktyor Stalin mükafatına layiq görüldü. (Maraqlıdır ki, pyes müəllifi Ənvər Məmmədخانlı törcümeyi-halındakı bəzi məqamlara - musavatçı olmuş atasına görə siyahıdan çıxarıldı).

Moskvada keçirilən Azərbaycan mədəniyyəti Ongünlüyündən sonrasa Adil İskəndərov SSRİ Xalq artisti adına layiq görüldü...

1960-cı ildə, öz şöhrətinin ən yüksək pilləsində, bütün bunlara rəğmən Adil İskəndərov... vəzifədən çıxarıldı. O, öz hərəkətlərində, davranışında sərt bir adam idi, daim öz düşündüyünü deyirdi, qətiyyətlidi, heç kəsdən dil qısan, söz götürən deyildi. Biz azərbaycanlılarda belə bir deyim var: «Qadan alım». Adil İskəndərov həmişə bu deyimi qısaca deyirdi - yeni, «qadam». Bir də gördün, gözü su içməyən aktyora qızıl-qırmızı qayıdardı ki: «qadam, get o qapıçıya denən, bir də səni teatra buraxmasın».

Adil İskəndərovun tamaşalarında baş rollar oynayan Hökümə xanım Qurbanova onun məşqlərini xatırlayır: Adil müəllim bəzən səhnəyə qalxardı, ancaq aktyora necə oynamağı göstərməkdən ötrü yox, həmin aktyorun oyununu yamsılamaq xətrinə və A.İskəndərovun bu kinayəsi gülüş doğururdu. Təbii ki, belə bir oyun çoxlarının xoşuna gəlmirdi. Amma o bir tərəfdən aktyorların yozumunda ortaya çıxan uğurlu tapıntıları da məmnuniyyətlə qəbul edirdi.

Bizdə adətən Mərkəzi Komitənin ikinci katibi «rus yoldaş» olurdu. Və həmin katibin adıyla onu şantaj eləyən işçiyyə A.İskəndərov deyə bilirdi ki: «Qoy o filankəs yoldaş istehsalat işləri ilə məşğul olsun. Azərbaycan teatrının işinə qarışmasın». Xasiyyətindəki özümlük, bir yandan da tez-tez qulağıma çatan teatr intiriqaları A.İskəndərovu yaradıcılığının ən çiçəklənən vaxtında teatrdan ayrı saldı. Qürurluydu, teatrdə qalıb sırası rejissor işləməyi özünə sığışdırmadı. Eyni zamanda başqa teatrlar da yuxarının gözündən düşən rejissoru üz vermədi... Beləliklə Adil İskəndərov 50 yaşına çatacaqda yüksəlişinə var qüvvəsiylə çalışdığı, can qoyduğu Dövlət Akademik Dram teatrı ilə, ümumiyyətlə teatr mühiti ilə vidalaşdı.

Ancaq o əyilmədi, sınımadı. - Adil İskəndərovun yaradıcılıq tərcümeyi-halında yeni bir dövr - kino dövrü başladı. 1963-cü ildən 65-ə kimi o «Mosfilm» kinostudiyasında təcrübə keçdi. Bakıya qayıdandan sonra Azərbaycan filmlərində bir sıra yadda qalan obrazlar yaratdı.

1966-cü ildə isə A.İskəndərov Cəfər Cabbarlı adına «Azərbaycanfilm» kinostudiyasına direktor təyin olundu. Bu vəzifədə işlədiyi səkkiz il ərzində, quruluşçu rejissor kimi Sabit Rəhmanın

ssenarisi üzrə «Əhməd hardadır?» adlı bircə film çəkdi. Bu musikalinin özünəcən televiziya tamaşaçılarının həvəslə baxdığı filmidir.

Elə həmin illərdə mən Adil müəllimlə daha yaxın münasibətdə oldum. 1964-cü ildə Moskvada ssenari kurslarını bitirəndən sonra «Torpaq. Dəniz. Od. Səma.» adlı bədii filmin ssenarisini «Azərbaycanfilm» təqdim elədim. Ssenari çox çətinliklə keçsə də... hər halda keçirə bildik. Rejissoru Şamil Mahmudbəyov oldu. Mənim «Gün keçdi» filmi üçün yazdığım ssenari isə daha möhkəm ilişdi. Əsas qeydlər Moskvanın idi. Nəhayət ki, bəyəndilər. Arif Babayev filmi çəkib qurtardı və ilk dəfə biz hazır filmə kinostudiyanın baxış zalında tamaşa etməli olduq...

Adil müəllim film başlamazdan əvvəl məni xəbərdar elədi ki, - qadam, bu filmi gözü götürməyən çoxdu. Ona görə də diqqətlə baxaq, baxış zamanı biz çox ayıq olmalıyıq. Mən də razılaşdım və beləliklə film başladı. Bir az keçəndən sonra qulağıma nəsə fısıltı səsi gəldi... Demə yatan Adil müəllimmiş və o faktiki olaraq bütün film boyu yatmış oldu. Nəhayət film bitdi, işıq yandı, Adil müəllim gözünü açdı və doğrudan da film barədə bir neçə haqlı qeydlər söylədi. İndinin özünəcən mənimçün bir müəmma olaraq qalır ki, Adil müəllim filmə «ayıq gözlə necə baxıbmış?!». Onun direktorluğu vaxtında mənim daha bir ssenarim - «Dədə Qorqud» stehsalata buraxıldı. Bu filmi Tofiq Tağızadə çəkdi və «Dədə Qorqud» da eynilə ekrana çıxmadan əvvəl müxtəlif maneələri aşmalı oldu. Nə isə... Bu başqa bir söhbətin mövzusu...

Tezliklə Adil İskəndərovun özüylə bağlı çətinliklər yaşandı. Bizim beynəlxalq mövzuda yazan ilk jurnalistimiz Azad Şərifov o vaxt Azərbaycan KP MK mədəniyyət şöbəsinin müdiri idi. Azadın Adil İskəndərovdan nədənsə xoşu gəlmirdi. Onu deyim ki, Heydər Əliyevin göstərişilə Azad Şərifov bir şöbə müdiri kimi ədəbiyyat və incəsənət sahəsində çalışan biz cavanlara daim dəyər dururdu. Elə mənim özüme də çox köməyi dəyib və mən A.Şərifova öz minnətdarlığımı «Xeyrixahlıq» adlı essemdə bildirmişəm. O vaxt MK ideologiya üzrə katibi, Adil İskəndərovun teatr qarşısında xidmətlərini başqalarına nisbətən daha dərinləndirən teatrşünas Cəfər Cəfərov idi. Ancaq, onun da yaradıcılıq baxımından A.İskəndərova öz iradları vardı. Adil İskəndərovun məsələsi MK bürosuna qoyulanda və söz... prokurora verildə C.Cəfərov bunun qəti əleyhinə çıxdı. Dedi, - Adil İskəndərovun işindəki nöqsanlar buraxılan maliyyə pozuntuları ilə bağlı deyil. Yaxşı olar ki, yaradıcılıq işində üzə çıxan neqativ hallar müzakirə olunsun... Uzun sözlün qısa, Adil İskəndərovu kinostudiyaya direktorluğundan da çıxartdılar.

1974-cü ildə, bir il gecikmə də, Azərbaycan Dram teatrının 100 illiyi qeyd olundu. Adil İskəndərovun adı heç yerdə çəkilmədi. Məsələyə elə bil Oruellin romanında olduğu prinsipilə yanaşıldı və elə bil ki, Azərbaycan teatr tarixində Adil İskəndərov adına bir xadim yoxuymuş. Təkcə «Qobustan» toplusunun, teatrın 100 illiyinə həsr olunmuş sayında Adil İskəndərova bağlı iki yazı dərc olub: Haqqında məqalə və onunla müsahibə. Elə o günlərdə nə üçünsə A.Şərifovun yanına getmişdim. Qabağında «Qobustan»ın təzə sayı vardı. Hansısa «xeyrixahlığımız» qırmızı çələmlə «quşlar» da qoymuşdu. Azad Kərimoviçin ilk sözü bu oldu: - Adil Rzayevə haqqında birdən-birə niyə üç material vermişiz?
- Üç yox, iki - dedim mən, - niyə ki, layiq deyil?
- Üç material birdən? - Azad təkrarən soruşdu. - Bax bu biri, bu ikincisi, bu da üçüncüsü, - bunu deyib o qırmızı çələmlə işarə qoyulan səhifəni göstərdi.

Bu yazı teatrşünas Adilə İskəndərovanın başqa bir mövzuda çələmə aldığı yazıydı.

Ərz elədim ki, - bu eyni fəmilli Adilə İskəndərovanın, başqa adamın yazısıdır...

İkimiz də gülüldük, vəziyyət xeyli yumşaldı. Çünki, Azadın Adil İskəndərovdan xoşu gəlməyə də, mənə münasibəti yaxşıydı. mənə münasibəti yaxşıydı.

Adil İskəndərova daha bir zərbə «İzvestiya» qəzetində (14 may

1974-cü il) çap olunmuş bədxah «Kadr arxasındakı əl» felyetonu ilə vuruldu. həmin yazıda Adil İskəndərova yapılan iradlar həqiqətən güllünc idi. Ona nöqsan tutulurdu ki, Kinostudiyanın direktoru təyin olunan sonra öz kabinetini təmir elətdirib, qəbul otağını genəlmiş... Ən gülməli faktlardan biri bu idi ki, bu böyük sənətkar, Kinostudiyada direktor işləyə- işləyər Azərbaycan İncəsənət institutunda aktyor sənətindən dərs deyir.

Həm də kinostudiyanın nəzdində kinoaktyor studiyası yaradıbmış... Adil İskəndərovun adını ölkə boyu insafsızcasına bele qaralamaqdansa, əksinə - öz təcrübəsini gənc nəsələ ötürmək həvəsinə, onlara sənətin sirlərini öyrətmək istəyinə görə Ustada əslində təşəkkür olunmalıydı... Neyləməli, bəlkə də bütün azman sənətkarların qisməti beləymiş - gərəkdə ki, vaxtılı-vaxtına haqsız iradlara, ədalətsiz, qərəzli tənqidlə tuş gələsən. Ya da öz yaradıcılığının bu və ya digər dövründə səni yamanlayıb suçlayalar. Amma bununla bele, son məqamda incəsənətə bəxş etdiyin töhfələrlə xatırlanıb, həmişəlik yaddaşlarda həkk olunasan. Adil İskəndərovun şəxsi dramı onun teatr və kino dramına, uzun illər boyunca səhnə və kino sənətinə verdiyi töhfələrin üstünə kölgə salmamalıdır. Amma öz taleyində rast gəldiyi çətinliklər də gərəkdir yaddan çıxıb unudulmasın...

Avgust. 2011